

Rok Bozovičar
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

HETEROTOPIJA I ISTINA KNJIŽEVNOSTI U ROMANU *JUGOSLAVIJA MOJA DEŽELA* GORANA VOJNOVIĆA¹

Apstrakt: *Na primeru romana Jugoslavija moja dežela Gorana Vojnovića tekst preispituje vezu između književnog diskursa i kulturnog polja. Kroz tematizaciju književnog polja kao heterotopije i njene istine pokušaćemo da prostoru književnosti odredimo mesto u okviru stvarnog, društvenog prostora. Samim tim ćemo otvoriti mogućnost problematizovanja književnosti kao drugog prostora (ili prostora drugog) i, još važnije, drugog samog prostora. Glavni fokus rada nije pitanje kako je formiran književni prostor, već gde je mesto/prostor književnosti kao heterotopije i kako je roman Jugoslavija moja dežela postavljen u sam realni društveni prostor. U odnosu na stvarni prostor mesto književnosti predstavlja mesto izvan i van prostora. Na taj način je književni diskurs deo stvarnosti, a istovremeno od nje distanciran – književnost kao institucija, koja se temelji u fikciji, ali stvara realne materijalne efekte. A istovremeno prostor fikcionalnog diskursa predstavlja mogućnost/potencijalnost, koju stvarnost marginalizuje (drugi prostor). Iz ove perspektive književnost može da predstavlja ogledalo potisnutoj društvenoj situaciji. Pokušaćemo da pokažemo da je upravo to njena (institucionalna) uloga – njena istina.*

Ključne reči: *heterotopija, književni prostor, književni diskurs, Goran Vojnović, Jugoslavija moja dežela.*

¹ Članak je nastao u okviru autorovih doktorskih studija (predmet Književnost, fikcija, istina, prof. Kvas), financiranih od strane Evropske Komisije. Članak izražava poglede autora, i Komisija ne može i nije odgovorna za upotrebu informacija i podataka koji se u njemu nalaze.

Književnost, prostor, istina

Za razumevanje književnosti važno je razumevanje veze između književnog diskursa i kulturnog polja, zato se u ovom radu bavimo tematizacijom književnog polja kao heterotopije i njenom istinom. Pokušaćemo da prostoru književnosti, tj. prostoru fikcije, nađemo mesto u okviru stvarnog (socijalnog, društvenog, materijalnog, objektivno istinitog, referentnog) prostora. Preispitavanje mesta književnog diskursa u društvenom prostoru stvara mogućnost problematizovanja književnosti kao drugog prostora (ili prostora drugog) i, važnije, drugog samog prostora. U odnosu na stvarni prostor mesto književnosti predstavlja mesto izvan i van prostora. Tako je prostor književnosti (i književni diskurs) deo stvarnosti, a istovremeno od nje distanciran. Na jednoj strani književnost je institucija, koja se temelji u fikciji, ali stvara realne materijalne efekte – predstavlja kulturno-istorijski formirano i određeno polje. A na drugoj strani prostor fikcionalnog diskursa predstavlja mogućnost/potencijalnost koju stvarnost marginalizuje (drugi prostor). Pokušaćemo da pokažemo da je upravo to njena institucionalna uloga – njena istina.

Otvaranje tog drugog prostora, odnosno književnog diskursa kao prostora heterotopije dešava se putem posebnog načina proizvodnje (pisanje/čitanje su modeli šire društvene koreografije), koji potencijalnošću odvaja i transformira postojeći red. Književni diskurs na svom vlastitom prostoru razvija tezu koja u stvarnosti nije moguća: radi se o „skupu neaktualizovanih mogućih pojedinačnosti (likovi, situacije, događaji itd.)“ realizaciji položaja i stvarnih entiteta teksta koji „nisu imitacija ili reprezentacija aktualnog sveta (*realia*), već suvereni nosioci mogućnosti (*possibilia*)“ (Doležel 1998: 787–788).

Glavni fokus našega rada, dakle, nije pitanje kako je formiran književni prostor, odnosno književna teritorijalizacija Jugoslavije na primeru romana *Jugoslavija moja dežela* Gorana Vojnovića, već gde je mesto/prostor književnosti kao heterotopije i kako je roman postavljen u sam realni društveni prostor, te na koji način predstavlja mogućnost njegove re-teritorijalizacije. Iz ove perspektive književnost može da predstavlja ogledalo potisnutoj društvenoj situaciji – njenoj istini. Iako junak romana Vladan Borojević u završnom susretu s ocem nikad ne sazna istinu koju traži čitav roman, čitalac čitanjem iskusi potencijalni efekat – sazna mogućnost simboličnog ubistva, prekida sa prošlošću i sudbinom.

Prostor književnosti: mesto fikcije i istine?

Jedno od glavnih pitanja na koje ćemo da odgovorimo jeste kako književnost kao mesto fikcije povezati sa društvenim prostorom. Pretpostavljamo da, naime, književnost kao institucija u sebi spaja fiktionalnu dimenziju i društvenu dimenziju prostora književnosti, te samim tim funkcioniše kao heterotopija. Zbog toga ćemo podlogu istraživanja prostora književnosti tražiti u nekim teorijama fikcije (Doležel, Pavel), koje ćemo da povežemo sa fukoovsko obojenim razumevanjem prostora književnosti kao heterotopije, tj. drugog prostora. Implicitnu pretpostavku „da je drugost konstitutivni element teksta i da je tekst označen stvarima koje ga transcenduju: drugi tekstovi, diskurzivni redovi, želja, telesnost znaka“ (Bogumil 2001: 44) u nastavku pokušaćemo da razvijemo u glavnu tezu – prostor književnosti kao drugo samog društvenog prostora može da razotkrije njegovu potisnutu istinu. Dakle, književni diskurs ćemo shvatiti kao (diskursivni) prostor, ali kroz perspektivu topologije.

Pritom je važno razlikovati: na jednoj strani književni prostor kao unutrašnji, fiktionalni književni svet (koji stvara pismo književnog diskursa), i prostor/mesto književnosti, tj. književnost kao društvenu instituciju na drugoj strani koja je deo društvenog prostora. Fiktionalni svet je bez posredstva institucije odvojen od stvarnog sveta, a prostor književnosti bez fikcije nema svrhu. Baš zato moramo preispitati teoriju fikcije, koja se fokusira samo na fiktionalni književni svet i otkriti njenu društvenu istinu/funkciju. Nadamo se da shvatanje prostora književnosti kao heterotopije i institucije može da teoriji fikcije ponudi njenu društvenu funkciju i „integraciju unutar opšte ekonomije kulture“ (Pavel 2008: 23).

Iako Tomas Pavel (Thomas G. Pavel) u svojoj knjizi *Fiktionalni svetovi* navodi brojna važna pitanja teorije fikcije: od „metafizičkih pitanja o fiktionalnim bićima i istini, ograničavajućim pitanjima, koja tematizuju mogućnost uspostavljanja oštrih granica između fikcije i ne-fikcije kako u teoriji tako i u praktičnoj kritici,“ on se uopšte ne posvećuje institucionalnim pitanjima mesta i važnosti fikcije kao kulturne institucije (2008: 26). Fokusira se naročito na epistemološka pitanja i tako zaboravlja na integraciju u „opštu ekonomiju kulture,“ o kojoj priča na početku.

Nekonzistentnost je prisutna i u razmatranju odnosa stvarnosti i fikcije: početnu povezanost kod Pavela u nastavku naglašava podela između fiktionalnog i stvarnog. Tako možemo na početku čitati da „fiktionalni tekstovi imaju neku diskursivnu celovitost; svetovi koje opisuju za njihove čitaoce nisu nužno podeljeni na fiktionalno/aktualno“ (2008: 31) a zatim, „zato što se aktualni svetovi prikazuju kao bez sumnje realni, savršeni i konzistentni, dok su fiktionalni svetovi suštinski

nesavršeni i nekonzistentni, je na poslednje najbolje gledati kao na nekonsekventne konstrukcije našeg duha“ (2008: 98).

Ova podela je vidljiva i kod Doležela (Lubomir Doležel), koji pojam fikcije razmatra „u opoziciji prema pojmu stvarnosti (aktualnosti)“ (2008: 10). Ali svejedno za Doležela shvatanje književne fikcije kao „tekstualne *poiesis*“ znači da se književnost, „kao i sve ljudske delatnosti, odvija u stvarnom svetu, ali konstruiše fikcionalne domene čije su osobine, strukture i načini postojanja nezavisni od osobina struktura i način postojanja stvarnosti“ (2008: 35). Dakle, fikcionalni tekst i njegov književni prostor postoje (na primer u obliku knjige) u prostoru književnosti kao instituciji koja je deo društvenog prostora, u odnosu na koji Doležel književnom svetu priznaje autonomiju. „S jedne strane, poetska imaginacija prilikom konstruisanja fikcionalnih svetova upotrebljava građu koju pronalazi u stvarnosti, a s druge strane, fikcionalni konstrukti snažno utiču na naše poimanje stvarnosti“ (2008: 10). Ali i Doležel u nastavku opisuje konstruisanje fikcionalnog, književnog sveta (unutar književnog diskursa), a ne samog prostora književnosti kao mesta fikcije. Tako se kod Pavela, kao i Doležela, čini da početno interesovanje za mesto književnosti u širem društvenom prostoru (stvarnosti) zamenjuje analiza epistemoloških uslova fikcije.

Za sada, osim postojanja književnog teksta u stvarnom svetu, još nismo našli konstruktivni fundament prostora književnosti kao mesta fikcije. Čini nam se da ću biti prihvatljivije one koncepcije koje ne dele strogo prostor stvarnosti i fikcije i koje tematizuju njihov odnos. Recimo Blanšoovu (Maurice Blanchot) koncepciju književnog prostora (knjiga *Književni prostor*), a samim tim i prostora književnosti, tj. određenog mesta (*tamo*) koje je posvećeno književnosti (i književnosti kao instituciji).

Prema Blanšou, pismo je zapravo metamorfoza, transformacija, promena ja u drugog, koja može da se dogodi samo u drugom prostoru, fikcionalnom diskursu književnosti. Time predstavlja mogućnost otvaranja (društvenog) prostora, potencijalnost transformacije – „drugi koji postaje drugačiji“ (2012: 17–19). Istovremeno književnost „odustaje od svoje čulne prirode, odustaje od sveta, povlači se izvan sveta i nas poziva sa sobom u to što je izvan,“² i što je još važnije, svejedno ostaje povezana sa stvarnošću „na način neuobičajne prisutnosti u sadašnjosti vremena i prisutnosti u prostoru“ (2012: 23). Uprkos autonomije književnog prostora koja je za Blanšoa veoma bitna, on prostoru književnosti dodaje i društvenu (stvarnu) dimenziju – on proizvodi stvarne materijalne efekte: „na jednak način [...] možda je i pesma nešto stvarno“ (2012: 36).

² Videćemo da je to karakteristika heterotopije.

Šta to znači? Da Blanšo prevazilazi podelu fikcija–aktualno, koja je vidljiva u teorijama fikcije (kod Pavela i Doležela), a na taj način potvrđuje neku dimenziju istine fikcije (o tome u nastavku) i njenu važnost u društvu. Prostor književnosti nije fikcija, već heterotopija – prostor koji se nalazi u stvarnom prostoru, ali mu svejedno beži. „To, naravno, ne znači da umetnost uspostavlja i potvrđuje neki drugi svet, ukoliko stoji da svoj izvor nema u nekom drugom svetu, već u nečemu što je drugo i drugačije od svakog sveta“ (2012: 70). Dakle, prostor fikcionalnog diskursa književnosti, ili „prostor mašte“, kao što ga naziva Blanšo, koji predstavlja književno delo, opet se ispostavio ne samo kao drugi prostor već i kao drugo samog prostora. „Preko njega [književnog dela] u vreme ulazi neko drugo vreme, kao i u svet bića koje postoje, i u stvari koje se održavaju, ulazi kao prisutnost ne samo neki drugi svet, već drugost svakog sveta, nešto što je uvek drugo u odnosu na svet“ (2012: 232).

Kada Blanšo spoljašnji prostor književnosti (društveni kontekst) označi kategorijom istinitog, a unutrašnji prostor književnosti prostorom slobode, on samo želi ostaviti pukotinu potencijalnosti za književnost kao instituciju. Blanšo piše: „Na jednoj strani [...] istina i moć spoljašnjosti, a na drugoj dubina intime, sloboda i tišina nevidljivog. *Zar nije moguća neka tačka na kojoj bi prostor bio ujedno poverenje i raširenost, prostor koji bi spoljašnjosti nudio duhovnu poverljivost, a poverenje bi za nas bilo istina spoljašnjosti*, na način da bi bili u njoj unutra i izvan samih sebe, istovremeno u poverenju i intimnoj širini te spoljašnjosti?“ (2012: 135; podv. R.B.).

To pitanje je veoma važno za razumevanje prostora književnosti kao heterotopije i njegove istine – radi se o artikulaciji neaktualizovanih mogućnosti stvarnog sveta.

U vidu Blanšoovog traganja za tačkom koja ujedinjuje spoljašnje i unutrašnje (heterotopija), istinu i slobodu („drugo u odnosu na svet“), bilo bi potrebno da Doleželovu misao da su fikcionalni svetovi „skup neaktualizovanih mogućih pojedinačnosti (likovi, situacije, događaji itd.)“ (1998: 787) redefinišemo već pomenutom Pavelovim stavom, koji on sam ne razmatra. Šta tačno mislimo sa time? Doležel piše: „Fikcionalni svetovi su skupovi neostvarenih mogućih stanja stvari. Fikcionalnim svetovima i njihovim konstituentima, fikcionalnim posebnostima, pripisan je određeni ontološki status – status neostvarenih mogućnosti“ (2008: 28). I kao što na početku kaže Pavel, fikcionalni svetovi „nisu nužno podeljeni na fikcionalno/aktualno“ (2008: 31). Znači, bilo bi potrebno da shvatanje da je stvarnost aktualna, a fikcionalno neostvareno, opet preispitamo. Naša redefinicija bi, stoga, glasila da su fikcionalni svetovi skupovi aktualizovanih³ mogućnosti (u okviru prostora književnosti).

³ Aktualizacija u smislu artikulacije gesta pisma – književni diskurs je aktualizacija mogućnosti u prostoru književnosti, dok je stvarnost aktualnost postojećeg. Književna aktualnost je u stvarnom

Dakle, prostor književnosti kao mesto fikcije „nije imitacija ili reprezentacija aktualnog sveta (*realia*), već suvereni nosilac mogućnosti (*possibilia*)“ (Doležel 1998: 788). U tom slučaju književni diskurs nije potpuno samostalan, nego se više pogledima napaja iz stvarnog sveta – fikcionalnost koja parazitira na stvarnom (Juvan 2006: 220). Prostor književnosti kao posebno mesto (fikcije) deo je stvarnosti, ali je istovremeno udaljen od nje, materijalno postoji u stvarnosti, ali ujedno kreira i nešto drugo – važna za njega je potencijalnost/mogućnost. I što je najvažnije, samim tim se postavlja u neku relaciju do realnog/stvarnog sveta – književnost kao mesto fikcije proizvodi „određenu realnost [...] koja je međutim materijalna i producira određeni društveni učinak“ (Balibar i Macherey 1980: 258). Sada, kada smo označili neku vezu i pukotinu između prostora stvarnosti i mesta fikcije, pokušaćemo da ono, „nešto drugo“ nađemo u koncepciji književnosti kao heterotopije.

Heterotopija kao drugi prostor – Fukoovi „Des Espaces Autres“⁴

Kada je Fuko (Michel Foucault) svoje doba opisivao kao doba prostora, on je u svojoj angažovanosti morao da zamisli i savremeni problem sukoba/borbe za prostor – zauzimanje javnog prostora i zajedničke želje za nezavisnim i autonomnim prostorom. Teorijom fikcije smo u našu analizu uvodili relativnu autonomiju i relacionalnost prostora književnosti, a Fukoovim konceptom heterotopije želimo dodati njenu topologiju, odnosno njeno mesto u kulturnom/društvenom prostoru. Izgleda da je moguće prostor književnosti definisati samo kroz relacije. Prostor književnosti ne postoji sam za sebe, odvojeno od ostalog prostora, već postoji samo kroz relacije – „živimo u doba kada nam se prostor daje u obliku relacija pozicija“ (2007: 215).

Heterotopije su, prema Fukou, postojeća „stvarna mesta“ koja je moguće naći unutar kulture i društva, koja istovremeno reprezentiraju, opovrgavaju i menjaju kulturu i društvo – heterotopije su „nekakvi tipovi mesta koji su izvan svih mesta,“ koja se nalaze u samom jezgru društva kao institucije (2007: 217). U tome se ponovo vidi dvostruka mogućnost razumevanja prostora književnosti: prvo, kao mesto izvan mesta – kao drugi prostor; drugo, kao instituciju kontrapozicije, alternativnog zastupnika potencijalnosti.

Iz te perspektive su heterotopije prostori sa više nivoa značenja (mnogoznačni) i u odnosu prema svim ostalim prostorima (društvu) kao neki paralelni prostor.

svetu uvek potencijalna.

⁴ Predavanje „O drugim prostorima“ 1967. godine, a tek 1984. godine dozvoljava štampanu verziju.

Prostor književnosti je na taj način prostor mogućnosti/potencijalnosti, dok je književni prostor (unutrašnji svet) utvrđivanje tog prostora književnosti u obliku romana/književnog dela. Ukratko, književno delo je skup elemenata koji stoje zajedno u nekom redu što znači da je takođe prostor oblikovan kao red. Sam prostor književnosti je konstituisan kao red – književnost kao heterotopija je red u skladu s kojim su elementi raspoređeni u odnose, trenutni je raspored položaja, rečju, prostor književnosti je prakticirano mesto. Kao heterotopija i institucija prostor književnosti proizvodi praksa pisanja, tj. mesto koje je konstituisano sistemom znaka (Certeau 2007: 213–214). Radi se o vezi tekstualnosti i pisanja kao teritorijalizacije koje prostor mogućnosti/potencijalnosti (heterotopiju) prakticiraju u mesto aktualizacije.

Fuko nastavlja da su heterotopije kao rezultat određenih odnosa pozicija „u odnosu sa svim drugim položajima, ali na takav način da suspendiraju, neutralizuju ili menjaju celinu odnosa, koji su preko njih planirani, udvojeni ili reflektirani.“ Istovremeno su heterotopije „u protivrečnosti sa svim drugim položajima“ (2007: 217). Heterotopije imaju, dakle, karakteristiku da su u odnosu do stvarnog sveta („u odnosu sa svim drugim položajima“), dok istovremeno predstavljaju mogućnost/potencijalnost njegove transformacije („ali svejedno u protivrečnosti sa svim drugim položajima“).⁵

Da kažemo i nešto o istini – prostor književnosti kao heterotopija sadrži i određenu istinu u odnosu na stvarnost. Da li je moguće da shvatimo književnost kao fikciju koja nosi svoju (društvenu) istinu? Možda, ali na istinu ne možemo više gledati iz perspektive fikcije, iz „rasprostranjenog savremenog uverenja da je književnost neka vrsta fikcije“ i/ili iz „široko postavljene grupacije svih onih koji zastupaju i brane istinu književnosti,“⁶ već iz perspektive književnosti kao heterotopije. Istina književnosti kao heterotopije je institucionalna (i Fukoovi primeri u većini su institucije: zatvor, muzej). Smisao institucije je, dakle, simbolno rešavanje realnih antagonizama (heterogenosti) – u modernim društvima su antagonizmi institucionalizovani, zbog toga institucija nije ništa drugo nego institucionalizovanje

⁵ Sintagma mesto izvan mesta nehotimično podseća na koncept ne-mesta, ali ne u smislu Ožejeve (Marc Auge) elaboracije: „Ne-mesta su sve one građevine i putevi neophodni za ubrzanu cirkulaciju ljudi i dobara“ (2005: 36). Za književnost kao heterotopiju se više čini da njeno ne-mesto, uspostavljeno kao mesto izvan mesta, deluje upravo obrnuto – ne radi se o ubrzavanju, već o usporavanju, za produžetak trenutka u čitanju (o čitanju kao tihoj proizvodnji videti: Certeau 2007: 52–54), ne radi se o prostornom pokretu, već o pokretu prostora (naročito unutrašnjeg). To je poseban način proizvodnje koji otvara taj drugi prostor, on je povezan s prevlađujućim načinom proizvodnje, ali mu istovremeno beži, opovrgava ga – ne-mesto u tom smislu.

⁶ O pet glavnih modela istine u književnosti i o činjeničnoj i paradigmatičkoj istini videti: Kvas 2011: 44–54, 72–79.

društvenih protivrečnosti. A njeno rešenje nije eliminacija protivrečnosti, već njeno udvajanje na simboličnom, diskurzivnom, ideološkom nivou. Takođe, književnost, sa svojim sažimanjem i premeštavanjem antagonizama, jeste specifična institucija – ona zakrpljuje društvene veze time što stvara potencijalnost što je karakteristika prostora književnosti. Iz institucionalne perspektive prostor književnosti nije vezan za „istinu“, već za društveni učinak. Književnost je istinita ukoliko funkcioniše ili deluje – provocira društvenu svest i na taj način pokazuje njeno pravo lice.

Književna heterotopija kao drugo prostora – književna institucija?

Ako pokušavamo da sintetizujemo prostor književnosti i Fukoov govor o drugim prostorima/heterotopijama, dobićemo „utisak da ima smisla govoriti o nečem takvom kao što su sasvim drugi, apsolutno drugi prostori (heterotopije), geografski, arhitektonski prostori koji su u određenoj relaciji s našim prostorom, prostorom naše kulture,“ ali nas preciznija refleksija o književnosti kao heterotopiji (drugom prostoru)⁷ vodi u pravcu razumevanja prostora književnosti „samo u metaforičnom smislu što ćemo ovde da pokušavamo tematizovati kao drugo prostora umesto drugog prostora“ (Babič 2009: 121).

Pretpostavljamo, dakle, da bi književni diskurs i njegovo mesto trebalo razumeti ujedno kao stvarni prostor, tj. kao drugi prostor, a takođe kao i ono što je drugo samog prostora (paralelni diskurzivni prostor).

Kako smo došli do takvog zaključka? Pre svega zato što prostor književnosti ne može da postoji bez povezanosti sa stvarnim prostorom, on je formiran u odnosu na njega. To što ga čini društveno relevantnim i zanimljivim jeste njegova mogućnost da se istovremeno isključi iz celine tih relacija koje ga oblikuju – on „ih neutralizuje i opovrgava.“ Karakteristike prostora književnosti su zapravo protivrečne: prostor književnosti je heterotopija – unutrašnji i istovremeno spoljašnji u odnosu na stvarni/društveni prostor (koji čine celinu relacija). „Oni su nekakva unutrašnja spoljašnjost, imanentna heterogenost.“ Većina Fukoovih primera heterotopije ne predstavlja doslovne spoljašnjosti u odnosu na društveni prostor u kojem živimo – ona „po jednoj strani reflektira naš prostor, reflektira relacije položaja, te je po drugoj strani vir mogućeg i novog“ (Babič 2009: 123, 126–127).

U vidu rečenog prostor književnosti (kao heterotopija) može funkcionisati kao ogledalo koje otkriva iluziju društvenog reda, upravo tog reda koji je književnost (kao

⁷ Čini se da književni diskurs ispunjava svih šest Fukoovih načela heterotopije (stalnost ljudskih zajednica, promenljivost njihovih načina, na jednom mestu više prostora, sečenje vremena, nije dostupan svima, pripada im određena funkcija).

instituciju) na osnovu isključivanja određenih elemenata ostvario. A istovremeno može prostor književnost (kao heterotopija) predstavljati stvarni (realni) prostor koji određena kultura stvara izvan sebe. Prostor književnosti se tako ostvaruje, na jednoj strani kao mesto refleksije datog (društvenog) reda, na drugoj strani kao mesto mogućeg i novog.

Čini nam se da moramo spomenuti i značajan moment u razmišljanju o komparativnoj književnosti i heterotopiji. Kada Zighild Bogumil (Sieghild Bogumil) u svojim razmišljanjima o globalnoj komparativnoj književnosti – kao izazov i teorijski problem nauke o književnosti, spominje i mogućnost književnosti kao heterotopije, on za nju predstavlja prekid s ponavljajućim, „napredujućim“ redom identiteta i razlika. Po njenom mišljenju globalna književnost traži novi prostor orijentacije ili polja operacija gde bi mogao da nastane novi kriterijum organizovanja reda. „Izraz opisuje čistu lokalnu razliku koja uključuje poštovanje *kreativne potencijalnosti njegove drugosti*. Književnost, shvaćena kao heterotopija, automatski sadrži politički uticaj bez ikakvog ideološkog poriva“ (2001: 50; podv. R.B.). Ako se možemo složiti s prvim delom njenog stava o kreativnom potencijalu drugosti koja je uvek prisutna u prostoru književnosti (kao heterotopiji), drugi deo, u kojem autorka heterotopiji odbija ideološki momenat, upućuje na njeno pojednostavljeno razumevanje, odustajanje/pregovaranja ili barem taktičku samocenzuru.

U prilog našoj argumentaciji opet ćemo naglasiti institucionalnu dimenziju prostora književnosti (kao heterotopije) koju smo već spomenuli u prethodnom odeljku.

Književnost kao heterotopija pripada društvenom/stvarnom svetu i oblikovana je putem institucionalizacije, znači stavljena je u prostor odakle je u stvari izbačena, istovremeno mu pripada i ne pripada. Na taj način prostor književnosti može da eksplicira heterogenost društvenog/stvarnog, „tako se na izgled homogen prostor nekog društva ili kulture sam otvara ogledalu istine, mogućem i novom“. U tome je i moć i istina književnosti (kao heterotopije i institucije), heterogenosti (elementi drugosti), koje društveni prostor želi da prikrije, u njoj nađu svoje utočište, a samim tim „suspendiraju, neutralizuju ili transformiraju celinu odnosa koji su preko njih planirani ili reflektirani“ (Babič 2009: 126–127). Na taj način heterotopija fikcije razotkriva „istinu“ društvenog reda/stvarnosti, a istovremeno proizvodi kompenzaciju ove stvarnosti.

Zato možemo da zaključimo da prostor književnost (kao heterotopija i institucija) automatično sadrži politički prizvuk, kao što je primetila i Bogumil, što još uvek ne smanjuje njen očigledni ideološki impuls – kreativna potencijalnost

drugog prostora održava svoju perspektivu drugosti kroz proizvodnju i cirkulisanje njenog kreativnog potencijala (kroz artikulaciju i aktualizaciju pisma); prostor drugosti koji može organizovati nove kriterije reda – s time se književno stvaranje otkrije kao to „što je bilo prikriveno: igra mogućeg postojanja“ (Doležel 2008: 493).

Mogućnosti/potencijalnosti heterotopije i karakteristike prostora književnosti u romanu *Jugoslavija moja dežela* Gorana Vojnovića

Kao što ćemo videti u nastavku, i roman *Jugoslavija moja dežela* postavlja se u neki specifični odnos prema realnom svetu – u svom vlastitom diskursu, na svom vlastitom prostoru, obavlja posao, odnosno razvija potencijalnu tezu koja u stvarnom (realnom) društvenom prostoru nije moguća. I to jest zapravo institucionalna uloga književnosti kao heterotopije i njena istina – na mestu izvan mesta, na ne-mestu igra društvenu funkciju, svrhom da bi isključila društvenu heterogenost i uspostavila njenu homogenost. Ali, istovremeno, u tome uvek propadne i kao svaka institucija razotkrije istinsku sliku – preokrene celinu odnosa i eksplicira društvenu heterogenost.

Drugi roman Gorana Vojnovića (1980) *Jugoslavija moja dežela*⁸ uspešno je zapakovao društvenu ozbiljnost teme (problemi tranzicije i e/imigranata, suočavanje mlađe generacije s vojnim zločinima roditelja) i pripovedačeve unutrašnje, ponekad ironične, komentare. Dečija sećanja koja se nekontrolisano bude u junaku romana Vladanu Borojeviću oblikuju i vode njegovu sadašnjost – u traganju za ocem (vojni zločinac), ili možda još jedne priče koja će da postane sećanje, prati indicije od Bosne, Novog Sada, Ljubljane, do Beča. Čini se da roman najbolje učinkuje upravo u tim prolazima, na tački između prošlosti i sadašnjosti. Time mislimo na pripovedačeve odzive na vlastita sećanja, na suočavanja i ukrštavanja oba vremenska nivoa unutar njegovog mišljenja koje glavnog junaka crtaju u njegovoj psihološkoj polnokrvnosti.

Kako se karakteristike prostora književnosti kao heterotopije ukazuju u Vojnovićevom romanu (kao književnom mestu, aktualizaciji tog prostora)?

Najočiglednija je, naravno, moć upotrebe (ličnih, geografskih...) imena koje, inače autonomno književno polje, povezuju s stvarnim svetom. Ali to nije jednostavan znak jednakosti između oba prostora, već mnogo komplikovanija

⁸ Kao i za prvenac *Južnjaci marš!* (Čefurji raus!, 2008; 2010. godine prevod na srpski jezik), za roman *Jugoslavija, moja dežela* (2011; prevod na srpski jezik 2012. godine) dobio je nagradu Kresnik za najbolji slovenački roman 2013. godine.

Odlomke iz romana navodimo prema srpskom izdanju iz 2012. godine.

operacija. Navedeni elementi uspostavljaju nivo predmetne stvarnosti koja sa jedne strane deluje veristički i daje književnoj rekonstrukciji Jugoslavije utisak autentičnosti. Sa druge strane ne samo da opisuju prostor događanja već oblikuju pouzdanu književnu rekonstrukciju/reprezentaciju prošlosti, a time i afirmišu određeni književni i kulturno-duhovni prostor. Kada pisac koristi materijal književnih elemenata iz stvarnog sveta,⁹ čitaocu prividno približava svet svog književnog mesta (romana), svrhom da u njemu probudi novi pogled na relaciju između književnih elemenata.

Bilo je očigledno da imitiraju neki scenu koju su videli u nekom srpskom filmu koji im je, očigledno, „udario u glavu“ jače od šampanjca iz pesme uz koju su svršavali. U nekom drugom trenutku možda bi mi svi zajedno izgledali čak i smešni, ali noćas su mogli da budu samo tako retardirani kao i muzika koju su slušali.

„... *pusti srećo, samo sam muškarac* ...“

Nisu mogli da imaju više od šestnaest godina i igrali su nešto što bi verovatno trebalo da liči na kolo. Bilo je očigledno da pripadaju generaciji navučenoj na ideju Balkana, koja je uspela da pomeša sve što se pomešati dalo. Vuka i Radovana Karadžića, Sinišu i Dražu Mihajlovića, Lepu Brenu i *Lepa sela lepo gore*, Srebrna krila i Srebrenicu. Njima je sve bilo ravno. Važno je bilo samo da budu kao oni odozdo, da se oblače kao oni odozdo, da govore kao oni odozdo, [da se zabavljaju kao oni odozdo; sic!] bolelo ih je uvo za sve na ovom svetu. Samo ožeži! I rokaj! (2012: 145).

Prostor književnosti je prostor koji proizvodi praksa pisanja, konstitucija sistema znaka – tj. novo koreografiranje, nova teritorijalizacija književne Jugoslavije i odnosa između realnih entiteta (putem upotrebe njihovih imena) za uspostavljanje novih relacija između književnih predmeta što u sebi nosi potencijalnost/mogućnost subverzivnosti. Kada bismo u romanu očekivali fetišizirane uloge prošlosti i sećanja (na momente, naravno, prevlađuje stereotipizacija), dobili bismo njihovo odbacivanje. To znači da književni diskurs sadrži mogućnost da na svom vlastitom prostoru obavlja posao i oblikuje/artikulira/aktualizuje tezu koja u stvarnosti nije moguća – to jeste institucionalna uloga književnosti, stvaranje potencijalnosti, otvaranje prostora subjektivacije i davanje glasa marginalizovanim (u slučaju romana e/imigrantima, manjinskim jezicima, mladim bezposlenima, ženama).

⁹ Realna mesta: Brčko, Novi Sad, Beč, Beograd, Vnanje Gorice, Ljubljana, Pula, Slovenija, Jugoslavija... Istorijske/postojeće osobe: Tito, Slobodan Milošević, Milan Kučan ...
Kultni filmovi: *Lepa sela lepo gore* ...
Popularna muzika: Seka Aleksić, Lepa Brena, Tomislav Zdravković ...

Tako je i čitalac (kao marginalizovan član društva, uvek u manjini) postavljen u situaciju da razmisli, kao glavni junak, o svojoj poziciji subjekta.

Da li je primereno ratnom zločincu odbiti pomoć da umre u miru? Makar taj zločinac bio tvoj otac? Nadja mi je, možda čak nesvesno, konačno pomogla da dođem do pitanja koje me je sve to vreme proganjalo. Trebalo ga je samo izgovoriti. A ona je ćutala, kao da je na taj način želela da mi kaže da sam ja jedina osoba koja sebi može da postavi to pitanje. I da sam jedina osoba koja na njega može da odgovori (2012: 270).

Iako Vladan Borojević u završnom susretu s ocem nikad ne sazna istinu (26. poglavlje: 256–264), nije to relativizacija „istine u književnosti, koja u svom krajnjem obliku dovodi do toga da istina [...] postoji na toliko načina da se može reći da i ne postoji“ (Kvas 2011: 200). Ne, njegov slučaj nema nikakve veze sa relativizacijom istine, za njega istine stvarno nema, jer je traži na pogrešnom mestu: kod svog oca. Ali čitalac čitanjem priče svejedno može da doživi nešto poput društvene funkcije priče – Vladanova priča je zaista simbolično ubistvo oca, odbacivanje sudbine i prošlosti.

Odjednom sam shvatio da sve vreme otkad sedimo za istim stolom, u njemu vidim samo svog oca, da su sva druga osećanja koja sam očekivao ili ih želeo, jednostavno nestala. Podsvesno je potisnulo svesno, a ja sam pred njim sedeo kao davno napušteni sin. Predao sam mu se bez borbe, čoveku koga sam toliko želeo da beskrajno mrzim. U tom trenutku postao sam svestan sopstvene slabosti, i to me je porazilo. [...] Pokušao sam da makar na to ostanem ravnodušan, ali nisam uspeo. Ganule su me njegove reči, sasvim nezavisno od moje volje. Osećao sam se krivim zbog tih neželjenih osećanja i pozeleo sam da mu se osvetim, da ga uvredim, povredim, napadnem, bilo šta. Ali nisam mogao. Ćutao sam i pio. Samom sebi nazdravljao sam zbog nedostatka hrabrosti da se suprotstavim ratnom zločincu koji sedi za mojim stolom. [...]

Vino je konačno progovorilo iz mene i bio sam ponosan na sebe. Takvog sam sebe želeo. Bezobraznog. Ciničnog. Nabusitog. Prezrivog. Besnog. [...]

Konačno je vreme počelo da usporava. Vino me je omamilo i smirilo, pa sam počinjao polako da shvatam Nedeljkovu igru. Igru izmišljenih sudbina. U meni se konačno opet probudio bes koji sam cele večeri uzalud pokušavao da dozovem, i zauzimao sam sve agresivniji stav. [...]

„Da li ti je bilo lakše? Da li ti je bilo lakše kad si povjerovao da je sve to samo tvoja sudbina kojoj nikako nisi mogao umaći? Kad si samog sebe ubjedio da nisi ti pobio sve one ljude, već je to bila samo tvoja sudbina? Da li ti je bilo lakše

kad si konačno shvatio da postoji nešto veće što sve diktira, a ti nisi kriv nizašta? Kad si shvatio da ništa od svega što si u životu uradio, i što nisi uradio, nisi bio ti? Da li ti je bilo lakše kad si počeo da vjeruješ? U ono nešto? Nešto veće?“ [...] „Ali sve to ti svedjedno nije bilo dovoljno, pa si pozvao i mene da mi prodaš tu priču. Da i ja počnem vjerovati u sudbinu? Zašto? Da i meni bude lakše? Da te shvatim? Da ti ... oprostim? Da li si me možda zbog toga zvao? Da mi pomogneš da ti oprostim? Da ti bude još lakše?“ (2012: 258–261).

Vladanov unutrašnji sukob (kao i njegovo razočaranje) proizlazi iz odsustva priče, očevog nerazumevanja i suočavanja sa sadašnjošću vlastitog života – niko mu zaista ne može ponuditi priču koja bi objasnila i obuhvatila njegovu trenutnu situaciju i čitavu porodičnu pozadinu, bila ona tragična ili svakidašnja. Priče očeva koji su suštinski označili porodičnu i nacionalnu istoriju, njihovim sinovima koji te posledice žive s krivnjom, iako nisu krivi, ni slučajno više nisu dovoljne, jer ne veruju nikome i ničemu.

Nisam zaslužio da se tako osećam. Nisam smeo da budem negativac prošle večeri, ali nisam znao kako da izbegnem taj osećaj. Pred mojim očima bio je onaj razočarani Nedeljkov pogled, a u njemu njegova nemoć kojom me je nemilosrdno obasipao. I bilo mi ga je žao.

General Borojević se sinoć [nije; sic!] branio od mojih napada, [ali; sic!] udarce nije uzvraćao. Odigrao je ulogu slabašne, nevine žrtve, koja je iz mene cele večeri spretno izvlačila nezaslužno sažaljenje. Bio je ubeđen da će me time pridobiti, pa zato nije odgovarao na moju pijanu agresiju. Možda je uopšte nije razumeo, i nije znao odakle dolazi i zašto. Umesto toga, on je u mene gledao onim svojim očima koje su bile iste kao moje, pitajući me bez reči, zašto ja, njegov sin, nisam na njegovoj strani, zašto ne želim ni da čujem njegovu priču.

Njegovu priču. Njegovu prokletu, lažljivu, pofukanu, kurčevu, podmetnutu, pičkastu, jebenu, manipulatorsku, neistinitu priču! Priču na koju sam tako lako naseo, dok su mi je zajedno, iz delova, pričali Emir, Danilo i Brane, i kad mi se kasnije ispričala sama. Zbog nje sam se sada stideo, zbog nje i svoje naivnosti kojom sam zagrizao u nju, dok se preda mnom tako lepo sastavljala i uklapala, kao da ju je neko izmislio baš za mene.

Stideo sam se, jer sam sve to vreme hteo da verujem u priču koja je bila verovatno bar delimično izmišljena da od mene brani ratnog zločinca. Stideo sam se, jer sam u sebi želeo da ta priča od prvog do poslednjeg slova bude istinita, stideo, jer sam od samog početka podsvesno čeznuo za razumevanjem i opravdavanjem svog oca.

To je bio moj greh koji mi je jutros ostao na savesti. Negde, jednom, na svom putu ja sam nesvesno stao na njegovu stranu, i bio sam spreman da verujem u

njegovu sudbinu. U leševe na gomili, u prećutane istine, u prikriveni bol koji može da zaustavi srce, u pritajeni bes koji od čoveka može da napravi životinju, bio sam spreman da verujem u sve to.

Stideo sam se te vere, a još više sam se stideo naivnosti i činjenice da nisam svestan da mi tu priču sve to vreme priča njen najveći vernik. Vernik koji želi sebe da prikaže kao najveću žrtvu iz te priče i koji od mene očekuje, i dobija, ponizno klimanje glavom, i bezuslovno prihvatanje svega izrečenog. Bio sam ogorčen sobom, razočaran što sam dozvolio da me tako lako obmane i navede da upadnem u zamku koja mi je postavljena. [...]

Ali osećaj stida nije nestajao, i učinilo mi se da se deo mene stidi mog odnosa prema izgubljenom ocu, upravo zato što sam se toliko branio da budem na njegovoj strani, da mu gledam u oči koje su bile iste kao i moje, i odbacivao ga. Odbacivao sam čoveka koji je jedanaest godina bio centar mog sveta, i koji mi se sinoć na svoj način izvinjavao za sve što se posle onih jedanaest godina dešavalo s njim. Taj čovek, zauvek zarobljen u telu ratnog zločinca, na kraju je želeo samo to da ja verujem u priču koju mi je pričao. A ja nisam više želeo da verujem nikome i ničemu (2012: 265–267).

Kao što je očigledno iz ovih dužih pasusa roman *Jugoslavija moja dežela*, dakle, jeste glasan krik otpora protiv generacije očeva koji u svakidašnjem jeziku (prostoru) ne dođu do svog glasa. Zato je toliko važnije mesto gde taj glas dobija svoju artikulaciju i aktualnost – odzvanja u polju fikcije, u prostoru književnosti (kao heterotopije i institucije). Opšte mesto je da su „fiktionalni tekstovi [...] izvan domašaja istinitosnog vrednovanja; njihovi iskazi nisu ni istiniti, ni neistiniti“ (Doležel 2008: 36). U prostoru književnosti kategorije istinitosti i lažnosti ne vrede ako nisu vezane za instituciju – zamenjuje ih kategorija potencijalnosti/mogućnosti. Ne postoji, u stvari, univerzum književnog diskursa koji bi bio izvan realnog (stvarnog) sveta – kao institucija književna heterotopija funkcioniše u društveno-kulturnom prostoru (predstavlja drugi prostor, drugo prostora i prostor drugog). Prostor gde je marginalizovano, utišano vrištanje moguće, i reprezentira društvenu potencijalnost i alternativu.

Potencijalni zaključak

U našem radu bavili smo se odnosom književnosti, prostora i potencijalnosti istine. Pokušavali smo da odgovorimo na početno pitanje gde je mesto književnosti u okviru društvenog prostora. Najpre kroz analizu teorije fikcije, naročito njenog društvenog, materijalnog efekta, a onda kroz perspektivu književnosti kao

heterotopije, ispostavilo se da je pozicija mesta književnosti u društvenom prostoru zapravo bitna zato što unutar društvenog prostora „omogućuje mesto drugog, onog što unutar prostora naime ne može da ima svoje mesto, te se mora zbog toga zbivati na nekom drugom mestu koje zapravo deluje kao ne-mesto. Ono što bi trebalo da padne izvan, jer ove spoljašnjosti u pravom značenju reči nema, dobija svoje mesto unutar, na nekakvom mestu unutrašnje spoljašnjosti“ (Babič 2009: 125).

U analizi romana *Jugoslavija moja dežela* Gorana Vojnovića namerno smo zanemarili pitanje kako je formiran književni prostor Jugoslavije i fokusirali se na prethodno utvrđenu činjenicu da prostor književnosti funkcionise kao heterotopija, tj. kao drugi prostor, prostor mogućnosti. Takođe sam roman dokazuje da je priroda književnosti barem dvostruka – fikcija koja koristi stvarnu građu, a istovremeno u društvenom prostoru postoji kao institucija.

Pored toga možemo dodati da roman *Jugoslavija moja dežela* sobom nosi važne implikacije o istini književnosti: iz perspektive heterotopije i institucije književnost je istinita ukoliko funkcionise ili učinkuje – provocira društvenu svest i pokazuje njeno pravo lice. Zato su, recimo, zanimljivi odzivi javnosti na oba romana Gorana Vojnovića: policija je htela da ga tuži (*Južnjaci marš!*), javnost bivših republika protestirala je protiv naslova *Jugoslavija moja dežela*, stručna/kritička javnost mu je podelila važne nagrade¹⁰, popularan je kod liberala, dobio je izrazito negativan odziv konzervativnog dela itd. I to je jedna od funkcija i istina prostora književnosti (kao heterotopije i institucije) – ona u sebi ujedinjuje potencijalnost, „ono drugo koje prostor svake kulture stvara izvan ili unutar sebe, svrhom da isključi heterogenost i uspostavi vlastitu homogenost“. Na taj način književna heterotopija deluje kao ogledalo koje otkriva iluziju društvenog reda (zlostavljanje manjina, marginalnih grupa, te ostalih društvenih problema), upravo tog istog reda koji je književnost kao instituciju na osnovi isključivanja određenih elemenata stvorio. Istovremeno prostor književnosti može da predstavlja „mesta refleksije danog reda,“ a takođe prostor „mašte i snova, kao mesto mogućeg i novog“ (Babič 2009: 126).

Dakle, *Jugoslavija moja dežela* se na svom književnom mestu suvereno suprotstavlja današnjim pokušajima promene, stigmatizovanja, ili nostalgичnog buđenja jugoslovenske prošlosti koji bilo kakvu kritiku sve više teraju u traganje za identitetima, umesto da perspektive budućnosti menjaju kroz stvaranje ideja alternativa (potencijalnosti/mogućnosti). Zato već sam prikaz načina na koji može slika prošlosti (sadašnjosti i budućnosti) u romanu *Jugoslavija moja dežela* podeliti

¹⁰ Nagrada Kresnik za najbolji roman godine (*Čefurji, raus!* 2009. godine, *Jugoslavija, moja dežela* 2013. godine), nagrada Prešernovog fonda (najveće priznanje Slovenija za području umetnosti; *Čefurji, raus!* 2009. godine).

ljude (na one koji su prošlost doživeli i one koji je nisu, pa čak i one koji je svejedno prihvaćaju kao deo vlastitog identiteta), značajno svedoči o društvenoj moći, ulozi umetnosti i njenom mestu u društvenom prostoru.

„Međutim, Tomislav Zdravković mi ne odgovara. Kao ni Nedeljko Borojević“ (Vojnović 2012: 282).

Književnost (kao heterotopija) funkcioniše čak i kada ne daje odgovore.

Izvori

1. Vojnović, Goran (2011), *Jugoslavija, moja dežela*, Ljubljana: Študentska založba (reprint 2013).
2. Vojnović, Goran (2012), *Jugoslavija moja dežela*, prev. Dragana Bojanić Tijardović, Beograd: Rende.

Literatura

1. Babič, Karolina (2009), „Heterotopije: drugi prostori ali drugo prostora?“, *Filozofski vestnik*, 30/3: 121–136.
2. Balibar, Étienne i Macherey, Pierre (1980), „O literaturi kot ideološki oblici“, u: *Ideologija in estetski učinek*, Zoja Skušek Močnik (ed.), prev. Rastko Močnik, Ljubljana: Cankarjeva založba: 237–267.
3. Bogumil, Sieghild (2001), „Comparative literature, globalization, and heterotopia“, *Neohelicon*, 28/1: 43–54.
4. Blanchot, Maurice (2012), *Literarni prostori*, prev. Jaroslav Skrušny, Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
5. Certeau, Michel de (2007), *Iznajdba vsakdanjosti*, prev. Mojka Žbona, Ljubljana: Studia humanitatis.
6. Doležel, Lubomir (2008), *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*, prev. Snežana Kalinić, Beograd: Službeni glasnik.
7. Doležel, Lubomir (1998), „Possible Worlds of Fiction and History“, *New Literary History*, 29/4: 785–809.
8. Foucault, Michel (2007), „O drugih prostorih“, u: *Življenje in prakse svobode*, Jelica Šumič Riha (ed.), prev. Vojislav Likar, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: 215–223.
9. Juvan, Marko (2006), *Literarna veda v rekonstrukciji*, Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
10. Kvas, Kornelije (2011), *Istina i poetika*, Novi Sad: Akademska knjiga.
11. Ož, Mark (2005), *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*, prev. Ana A. Jovanović, Beograd: Biblioteka XX vek.
12. Pavel, Thomas G. (2008), *Fikcijski svetovi*, prev. Božidar Kante, Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

**HETEROTOPIA AND LITERARY TRUTH IN
GORAN VOJNOVIĆ'S NOVEL *JUGOSLAVIJA MOJA
DEŽELA***

Summary

This article aims to question the relation between literature, space and its (potential) truth. Through the analysis of theory of fiction (Pavel, Doležel, Blanchot), its social, material effect, and especially through foucauldian perspective of literature as heterotopia, the article tries to conceptualise and to posit a place of literature in a wider social space. For this reason the main question is not how literary space is created, but instead where is the place of literature as heterotopia, and how Goran Vojnović's novel *Jugoslavija moja dežela* is placed in social space. The importance of place of literature in a wider social sphere lies in its in-betweenness: it is at the same time a part of social reality and running from it – the other space (heterotopia). Therefore, the literary discourse should be understood as a material force that can create a potential space for the other (or other space), which in reality does not have its place or is marginalised, even suppressed. From this perspective we conclude that this is literature's institutional role and its truth.

rokbozovicar@gmail.com